

پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران
دوره ۱۲، شماره پیاپی ۲۳
بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۱۸۱-۲۰۸

بررسی سیر ازدواج سنتی ایرانی با معرفی نسخه نقاشی ایرانی دوره قاجار در حراج بونامز

الهه پنجه‌باشی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۳۱

چکیده

نقاشی‌های دوره قاجار به لحاظ سبک هنری در انتقال فرهنگ دارای اهمیت است، مراسم و آیین‌های ازدواج و مراسم خواستگاری، مهریه، بله بران، حنابندان و آداب و رسوم ازدواج ایرانی در نسخه خطی دوره قاجار در شش مجلس نقاشی که در مجموعه بونامز (حراج آثار هنری در انگلستان) مورد مطالعه قرار می‌گیرد. هدف از این پژوهش پی بردن به سیر ازدواج ایرانی و بازتاب آن در نقاشی با ویژگی‌های تجسمی این دوران می‌باشد. سوال پژوهش این است که ازدواج در فرهنگ ایرانی دوران قاجار دارای چه مراسمی بوده و در نقاشی‌های مورد بحث چگونه تصویر شده است؟ بازتاب آن در شش مجلس این پژوهش چگونه تصویر شده است؟ روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بررسی نمونه نقاشی‌های حراج بونامز تحلیل و شیوه تحلیل آثار براساس منابع مکتوب، با اصول و قواعد تجسمی به کاررفته در نقاشی دوران قاجار است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد ازدواج سنتی ایرانی در دوره قاجار دارای آداب و رسوم و مراسم مختلفی بوده و این مراسم در این نسخه نادر نقاشی قاجاری تصویر شده و با اشعاری از حافظ و سعدی مرتبط با موضوع تصویرتزیین شده است. ویژگی‌های بصری و ساختاری نقاشی در دوره قاجار با موضوع ازدواج ایرانی در این تصاویر نشان داده شده است و از نظر نوع نقاشی، تزیینات، پوشش زنان و مردان، خوشنویسی و استفاده از اشعار فارسی مرتبط، ترکیب بندی و ... نشان از ارتباط پیوسته این مجموعه دارد.

کلید واژه‌ها: قاجار، ازدواج ایرانی، مراسم سنتی، نقاشی، آداب و رسوم.

^۱ نویسنده مسئول، دانشیار گروه نقاشی، دانشکده هنر، هیات علمی دانشگاه الزهراء س، تهران، ایران؛
e.panjehbashi@alzahra.ac.ir

مقدمه

در زمینه ازدواج در دوران قاجار، بیشتر نوشته‌ها برگرفته از نوشته‌های سیاحان و جهانگردان این دوران است و به دلیل اینکه مراسم ازدواج سنتی ایرانی برای آن‌ها جذاب بوده، آن را مکتوب کرده‌اند. در این پژوهش، آداب و رسوم ایرانی در زمینه ازدواج در دوران قاجار، در مجموعه بونامز در انگلستان مطالعه شد. این مجموعه نقاشی، با تکنیک آبرنگ، مراسم ازدواج ایرانی در دوره قاجار را در شش نقاشی به تصویر می‌کشد که ممکن است تعدادی از مجالس این تصاویر یا بیشتر آن‌ها از بین رفته باشد. نوع سبک نقاشی این مجموعه نقاشی ازدواج، به دو نقاشی مجموعه خلیلی شباهت زیادی دارد که نگارنده به علت نداشتن عفت اخلاقی تصاویر، از قراردادن آن‌ها معذور است. هر تصویر نقاشی در این مجموعه دارای ابعاد ۹۵ در ۲۷۰ میلی‌متر است و سه کتیبه در بالای هر صفحه با اشعاری از حافظ و سعدی، و در میانه کتیبه عنوانی برای نقاشی استفاده شده است. در پایین هر صفحه سه کتیبه قرار دارد که خالی است. تمام نقاشی‌ها در امتداد یکدیگر هستند و مانند داستان تصویر شده‌اند. هدف این پژوهش، بی‌بردن به آداب و رسوم ازدواج ایرانی در دوران قاجار است که با ویژگی‌های تصویری نقاشی این دوران تصویر شده است. سؤالی که در این پژوهش مطرح می‌شود این است که ازدواج در فرهنگ ایرانی دوران قاجار دارای چه مراسم و مراحل بوده و در نقاشی‌های مورد بحث و بازتاب آن در شش مجلس این پژوهش، چگونه تصویر شده است. به نظر می‌رسد نمادهای به‌کاررفته در این مجموعه نقاشی‌ها، به لحاظ تزئینی، نشانه‌شناختی، تنوع در فرم و نقش و نشانه‌های مورد استفاده، سنت ازدواج در این دوران را به صورت تصویری بازتاب می‌دهد. ضرورت و اهمیت تحقیق این است که ازدواج به سبک سنتی ایرانی و مراحل مختلف آن، در این مجموعه نقاشی به صورت پیوسته با ویژگی‌های نقاشی قاجار تصویر شده و این نسخه نادر به لحاظ بررسی فرهنگی و هنری و بازتاب واقعیات اجتماعی آن دوران مهم است. این آثار همچنین از حیث بررسی شیوه طراحی و نقاشی، استفاده از نقوش و علائم قاجاری، نماد و نشانه‌شناسی و به دلیل اینکه بیانگر ویژگی‌های فرهنگی هنری ازدواج در دوران قاجار هستند، اهمیت زیادی دارد. علی‌رغم مهم بودن این مجموعه، تاکنون پژوهشی در مورد آن صورت نگرفته است. این مسئله ضرورت پژوهش را نشان می‌دهد.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و فیش‌برداری انجام شده است. تصاویر نقاشی‌ها با بارگیری تصویر از نسخه اینترنتی برداشت شده‌اند. جامعه آماری این پژوهش، شش صفحه نقاشی آبرنگ با موضوع ازدواج ایرانی است که در حراج بونامز معرفی

و مطالعه شده است. این نقاشی‌ها به وسیله معیارهای مرتبط با هنر نقاشی قاجار به روش منطقی و قیاسی مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. شیوه تحلیل آثار براساس اصول و قواعد تجسمی به کاررفته در ویژگی‌های ظاهری نقاشی‌ها براساس تحلیل منطقی و قیاسی است. در این نقاشی آداب و رسوم ازدواج سنتی ایرانی در دوران قاجار در نقاشی‌های این مجموعه مطالعه شده است.

پیشینه تحقیق

تاکنون تعداد اندکی از پژوهشگران به موضوع ازدواج ایرانی و سنت‌های آن پرداخته‌اند، ولی بیشتر آن‌ها به مروری تاریخی بسنده کرده‌اند. در مجموع توجه این محققان بیشتر به موضوعات تاریخی و حواشی ازدواج قاجار در دربار متمرکز بوده و این موضوع به صورت مستقل و آداب و رسوم آن بررسی نشده است. همچنین در هیچ‌یک از پژوهش‌ها سیر تحولات، آداب و رسوم و سنت ازدواج ایرانی بررسی نشده و براساس ویژگی‌های تجسمی در این نسخه تاریخی، به تطبیق آن نپرداخته‌اند. همین موضوع، ضرورت پژوهش و جنبه نوآوری آن را نشان می‌دهد. در ادامه، پژوهش‌های نامبرده معرفی می‌شوند.

در مقالات داودی، ابطحی (۱۳۹۵) بررسی خانواده و ازدواج در دوره قاجار با تکیه بر سفرنامه‌های خارجی پرداخت. سام (۱۳۹۷) گونه‌شناسی ازدواج سیاسی در خاندان حاکمه قاجار از تاسیس تا انقلاب مشروطه را بررسی کرد. مجربی و همکاران (۱۳۹۸) ازدواج و طلاق در ایران عصر قاجار از منظر سفرنامه‌های خارجی را تحلیل و بررسی، و منصوربخت و حسینی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای، آداب ازدواج ایرانیان در دوره قاجار را از منظر سفرنامه‌ها مطالعه کردند. طلایی حاتم (۱۳۹۳) مراسم ازدواج ایرانی از نگاه سیاحان اروپایی را بررسی کرد. در این پژوهش‌ها مشخص شد بیشتر مطالب درمورد ازدواج ایرانیان، برمبنای نوشته‌های لابه‌لای سفرنامه‌ها، در دوره قاجار به جای مانده است. در سفرنامه‌های پولاک (۱۳۶۸)، دالمانی (۱۳۲۵)، سفرنامه ژوبر (۱۳۴۷)، سرنا (۱۳۶۲)، گاسپار (۱۳۴۸)، گوینو (۱۳۶۷)، موزر (۱۳۵۶)، شل (۱۳۶۲) به ازدواج ایرانیان و مراسم آن اشاره شده که برخی از مقالات مذکور به این پژوهش‌ها اشاره داشته‌اند. مقاله اعتمادی (۱۴۰۰) تنها مقاله‌ای است که با ازدواج ایرانی ارتباط غیرمستقیم دارد. وی در این مقاله یک برگه نقاشی را با آیکنوگرافی و حضور مشاطه را در یک نقاشی بررسی کرد. در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که تعداد مقالات و کتب در این زمینه کم است و از زمینه پژوهشی ازدواج ایرانی در دوره قاجاریه، علی‌رغم اهمیت هنری و تاریخی، غفلت شده است؛ به خصوص اینکه درمورد این نسخه نادر دوران قاجار در بونامز که در این مطالعه معرفی می‌شود، هیچ پژوهش ایرانی و خارجی صورت نگرفته است. این نمونه تنها نمونه

نادر نسخه‌نقاشی شده با صفحات کامل و پیوسته است که مراسم ازدواج سنتی ایرانی را به صورت تصویری مرحله‌به‌مرحله نشان داده است؛ بنابراین در این مقاله با بهره‌گیری از منابع مرتبط و تصاویر موجود، این زمینه تاریخی و اجتماعی به روش علمی و تحلیلی بررسی و با شش تصویر این نسخه تطبیق داده شد.

مراسم ازدواج ایرانی در دوره قاجار

در دوره قاجار، سن ازدواج دختران اغلب هفت تا سیزده سال بود. عواملی مانند میل به استقلال اقتصادی، رشد سریع دختران در آن روزگار و پایین بودن میانگین عمر بر اثر شیوع بیماری، موجب افزایش ازدواج‌های زودرس شد. دختران و پسران هیچ‌گونه اختیاری در برگزیدن همسر آینده خود نداشتند. رایج‌ترین شکل ازدواج، عقد دائم بود. از اواسط دوره قاجار، خانواده‌های ایرانی به جای شیربهای نقد، مهر دخترشان را بیشتر کردند. بدین ترتیب دلایل کاهش اهمیت شیربها و افزایش اهمیت مهریه در ایران را باید در تاریخ دوره قاجار جست‌وجو کرد؛ دوره‌ای که مردم از دو جهت در حال تغییر بودند: ۱. آشنایی بیشتر با اصل دین به دلیل گسترش سواد و افزایش تعداد روحانیون مطلع؛ ۲. آشنایی ایرانیان با فرهنگ‌های غیرایرانی و ارتباط با مردم عثمانی، عراق و غرب. مهریه زمانی تعیین می‌شد که طرفین ازدواج با هم به توافق می‌رسیدند (داودی، ابطحی، ۱۳۹۵: ۱۳). از آداب ازدواج ایرانیان در دیدگاه سفرنامه‌نویسان نوشته‌اند ازدواج نزد ایرانیان ارج و قرب خاصی دارد که در این دنیا پیش‌درآمد لذت و سرمستی است و در جهان دیگر نیز ادامه خواهد یافت (پولاک، ۱۳۶۱: ۱۳۸). گزارش سفرنامه‌نویسان، از علاقه مردان ایرانی به ازدواج و تعدد زوجات در دوره قاجار حکایت می‌کند (پاتینجر، ۱۳۸۴: ۶۵)، (دروویل، ۱۳۷۰: ۶۸). از آداب و رسوم رایج در ایران دوره قاجار، ازدواج و مراسم آن بود که مردم را ملزم به پیروی از این قواعد و سنت‌ها کنند. ازدواج معمولاً به دو صورت انجام می‌شد: ۲. ازدواج دائم و رسمی که طبق قانون، هر مردی می‌توانست هم‌زمان چهار زن عقدی داشته باشد و برای جداسدن از زنی باید او را طلاق می‌داد. در این نوع ازدواج، مسئله جداسدن از همسر مخارج زیادی دربرداشت و تشریفات آن هم به سادگی و سهولت ازدواج نوع دوم (صیغه) نبود (فوربز، لیث، ۱۳۶۶: ۱۵۴؛ کسری، ۱۳۴۶: ۷). ۲. ازدواج به صورت صیغه یک ازدواج موقت بود که از نظر تعداد، هیچ‌گونه محدودیتی نداشت، مدت آن بستگی به توافق طرفین داشت و می‌توانست از یک ساعت تا نودونه سال باشد. صیغه نودونه‌ساله نوعی ترفند بود و هنگامی صورت می‌گرفت که مرد چهار زن دائمی داشت و از لحاظ شرعی مجاز به عقد زن دیگری نبود. در این نوع ازدواج، مرد ملزم نبود حتماً مدت قرارداد را به اتمام برساند؛ بلکه هر وقت مایل بود می‌توانست با پرداخت مهریه از زن خود جدا شود (سرنا، ۱۳۶۲: ۱۸۲؛ دلریش، ۱۳۷۵: ۲۴).

مردها معمولاً زن‌های عقدی خود را از خانواده‌های هم‌تراز و زن‌های صیغه‌ای را از طبقات پایین برمی‌گزیدند تا خدمتکار زن‌های عقدی نیز باشند (شیل، ۱۳۶۲: ۸۶). تشریفات ازدواج در ایران شامل دو مرحله بود: عقد و عروسی. در قوانین اسلام، این مراحل، قانونی و شرعی به‌شمار می‌رفت. در مرحله عقد، مسئله دارایی و پیشنهاد‌های طرفین حل‌وفصل می‌شد و در مرحله عروسی، داماد عروس را از خانواده‌اش طلب می‌کرد (فوروکاوا، ۱۳۸۴: ۸۵). ازدواج در ایران به‌صورت سنتی و با آداب و رسوم خاصی انجام می‌شد که مهم‌ترین مرحله آن، خواستگاری بود. مراسم ازدواج ایرانی با خواستگاری آغاز و به ازدواج ختم می‌شود.

خواستگاری

به‌غیر از ازدواج‌هایی که در زمان کودکی انجام می‌شد، شیوه مرسوم دیگر، فرستادن خواستگار به خانه دختر بود. وقتی پسری به سن ازدواج می‌رسید، به دنبال یافتن همسر بود. در این میان، نقش واسطه‌ها یا دلاله‌های ازدواج آشکار می‌شد. دلاله‌ها معمولاً افراد مسنی بودند که کارشان یافتن زن برای پسران جوانی بود که قصد ازدواج داشتند (دالمانی، ۱۳۷۸: ۳۶۱؛ شهری، ۱۳۶۷). زن و شوهر آینده هرگز شخصاً در امر عروسی دخالتی نداشتند. این کار به‌عهده پیرزنانی بود که شغل دیگری جز این نداشتند (دروویل، ۱۳۴۸: ۱۱۸). برای برخی از افراد، این کار نوعی شغل و وسیله کسب درآمد محسوب می‌شد. شخصی که واسطه ازدواج میان دو طرف بود، از خوبی‌ها و محاسن طرفین سخن می‌گفت؛ برای مثال از وضع مادی پسر، اخلاق نیکوی او در نزد خانواده عروس و از زیبایی دختر، میزان جهاز او و، اخلاق و متانتش نزد خانواده پسر تعریف می‌کرد (ویلس، ۱۳۶۳: ۱۰۵). خانواده داماد به دیدن دختر می‌رفتند و اگر مقبول می‌افتاد، اقدام به خواستگاری می‌کردند. بعد از آنکه هر دو طرف راضی به وصلت می‌شدند، کار دلاله خاتمه می‌یافت (دالمانی، ۱۳۷۸: ۳۶۴). دلاله‌ها در دوره قاجار وظیفه معرفی افراد را برای ازدواج به‌عهده داشتند و در نقاشی‌ها معمولاً پیرزنی با ظاهری مشخص هستند که در تصویر از آن‌ها به‌عنوان شاهد هم یاد می‌کنند. در این مجموعه، دلاله از خانواده داماد و در نقاشی‌ها مشخص و بر رنگ لباس او در تصویر تأکید شده است.

نامزدی

والدین بچه‌های خود را از سنین نوجوانی یا حتی کودکی نامزد می‌کردند. در دوران نامزدی مرد حق نداشت به خانه همسرش برود یا او را ببیند (گوبینو، بی‌تا: ۴۰۷). از جمله اولین اقداماتی که پس از رضایت دختر یا پسر و خانواده‌های آن‌ها باید انجام می‌شد، مراسم نامزدی بود؛ به این صورت که پس از توافق اولیه و دیدار خانواده، و پسر با دختر، در روز و قرار دیگری خانواده داماد

به خانه عروس می‌رفتند و با والدین وی دیدار و درباره مسائل مادی ازدواج گفت‌وگو می‌کردند و با هم قرار عروسی می‌گذاشتند. خانواده داماد معمولاً تعهد می‌کردند که مبلغی به‌عنوان شیربها به پدر و مادر عروس بپردازند و صرف خرید لوازم زندگی زن و شوهر آینده می‌کردند. مبلغ شیربها نیز بسته به سخاوت و توانایی مالی والدین داماد یا خود او متفاوت بود (دالمانی، ۱۳۲۵: ۲۵۴؛ گوبینو، ۱۳۶۷: ۴۰۶). وقتی دو خانواده به توافق می‌رسیدند، والدین دختر و پسر دور هم جمع می‌شدند و درباره شرایط عقد و عروسی با هم گفت‌وگو می‌کردند. خانواده عروس در این روز خود را آماده می‌کردند، اقوام داماد به منزل عروس می‌آمدند و برای عروس یک طاقه شال و یک حلقه انگشتر می‌آوردند که این مراسم را شیرینی‌خوران می‌گفتند. این تشریفات معمولاً با صرف چای، شربت و شیرینی، و موسیقی و رقص همراه بود (ویلس، ۱۳۶۳: ۱۰۶). در مراسم شیرینی‌خوران درمورد میزان مهریه‌ای که مرد باید به زن می‌پرداخت، توافق حاصل می‌شد (هولستر، ۱۳۵۵: ۲۳). شوهر آینده مبلغی به‌عنوان مهریه بر گردن می‌گرفت، اما تهیه زر و زیور و وسایل آرایش عروس و همچنین حجله عروسی به‌عهده مادر داماد بود (دروویل، ۱۳۴۸: ۱۱۹). مبلغ شیربها و میزان آن، به‌طور دقیق مشخص نشده و فقط به تغییر مبلغ و افزایش تدریجی آن اشاره شده است؛ تنها در دوره ناصرالدین‌شاه به فاصله چند سال، از سی تا پانصد تومان بوده است (گوبینو، ۱۳۶۷: ۴۰۶؛ پولاک، ۱۳۶۱: ۱۴۱-۱۴۲). به بیان سفرنامه‌نویسان، در ایران پدر دختر خود را به همسری کسی که پول بیشتری داشت، درمی‌آورد و درواقع به‌نوعی وی را می‌فروخت (موزر، ۱۳۵۶: ۲۶۸-۲۱۸). در روز بله‌بران یا نامزدی، درمورد خرید جهیزیه و وسایل خانه عروس نیز صحبت می‌شد و معمولاً برای خرید، خواهرشوهر، عمه شوهر و خاله شوهر داماد و عروس افراد انتخاب می‌شدند. به‌علاوه، یکی دو مرد برای خرید انتخاب می‌شدند و مادر داماد و مادر عروس اجازه اظهار در خرید جهیزیه عروس را نداشتند. جهیزیه عروس، براساس توان خانواده و پدر عروس تهیه می‌شد (گوبینو، ۱۳۸۳: ۳۱۰). به بیان چارلز جیمس ویلس، در مراسم عقد، پدر عروس درمورد میزان جهیزی که برای دختر خود تدارک دیده بود، صحبت می‌کرده است. گرچه این جهیزیه بعد از آمدن عروس به خانه داماد، به داماد سپرده می‌شد، وی نمی‌توانست در آن دخل و تصرف کند. رسم چنین بود که بعد از فوت داماد یا طلاق دادن عروس، همه اموال باید به عروس پس داده می‌شد. وی معتقد است این مسئله یکی از دلایلی بود که مانع از تعدد زوجات مردان می‌شد (ویلس، ۱۳۶۳: ۱۰۸). همراه با جهیزیه، شخصی از خانواده عروس می‌آمد و جهیزیه را به همان ترتیبی که چیده شده بود، همراه داشت که به یکی از بستگان داماد تحویل می‌داد و رسید یا سیاهه دریافت می‌کرد (مستوفی، ۱۳۷۷: ۳۴۵؛ مونس الدوله، ۱۳۸۰: ۴۹). این موارد به‌صورت مکتوب و سیاهه نوشته می‌شد و خانواده عروس و داماد آن را تأیید می‌کردند. در نقاشی‌های مورد بررسی این پژوهش، در تصویر اول و چهارم، کاغذی به‌صورت نوشته دیده

می‌شود که در تصویر اول در دست پدر عروس و در تصویر چهارم در دست روحانی است که برای عروس خوانده می‌شود.

حنابندان

زمان مراسم عروسی معمولاً متفاوت بود و به موقعیت خانوادگی عروس و داماد بستگی داشت. روز اول عروسی، داماد برای عروس مقداری حنا می‌فرستاد تا موها و دست و پایش را حنا ببندد. عروس همراه با دختران جوان به حمام می‌رفت و حنا می‌گذاشت. به این مراسم حنابندان می‌گفتند (سرنا، ۱۳۶۲: ۲۶۰؛ هولستر، ۱۳۵۵: ۲۴؛ ذاکرزاده، ۱۳۷۳: ۲۸۹). روز اول عروسی (حنابندان) دختران جوانی که از دوستان و بستگان عروس بودند، از طرف داماد مقداری حنا برای رنگ کردن موها و دست و پای عروس می‌آوردند و او را تا حمام همراهی می‌کردند. مراسم به این صورت بود که از طرف خانواده عروس، یکی از زنانی که سفیدبخت بود، حنا می‌خرید و از صبح زود روز حنابندان، قوم و خویش‌های طرفین به خانه پدر عروس می‌رفتند و حتی صبحانه را هم در خانه آن‌ها می‌خوردند. در آن روز دیگ بزرگ آش رشته‌ای بار می‌گذاشتند و هم‌بازی‌ها و همسایه‌ها دعوت می‌شدند و با بزم و رقص و شادی آش رشته را باید با نعلبکی می‌خوردند که خدا این روزی را قسمت آن‌ها هم می‌کرد. سپس اتاقی را مطابق جمعیت، برای حنابندان اختصاص می‌دادند و لنگ‌های قرمزی روی فرش پهن می‌کردند و عروس بالای اتاق و دیگران دورتادور می‌نشستند. سپس حنابند لگن مسی بزرگی را می‌آورد که در آن حنا خیس‌انده بود (شهری، ۱۳۷۱، ج ۳: ۷۷). این تصویر با عنوان حنابندان در مجموعه قرار ندارد، ولی می‌توان تصویر ۳ را با عنوان حنابندان که جشنی برای آن برپا شده است، در نظر گرفت و از وسایل داخل سینی این‌طور برداشت کرد که می‌تواند وسایلی باشد که دلاله برای حنابندان آماده می‌کند.

عقد و عروسی

ایرانیان در دوره قاجار معمولاً هرکاری از جمله ازدواج را در ساعت سعد انجام می‌دادند، اما در ماه‌های محرم و صفر و ماه رمضان به این کار مبادرت نمی‌کردند (پناهی، ۱۳۷۷: ۷۲). بعد از مراسم شیرینی‌خوران، بنا به تصمیم هردو خانواده، روزی را برای خواندن صیغه عقد میان عروس و داماد تعیین می‌کردند. این روز را عقدکنان می‌گفتند. در این روز، اقوام و آشنایان خانواده عروس و داماد دعوت می‌شدند. از طرف دو خانواده ملایانی نیز دعوت می‌شدند تا مراسم عقد شرعی را به اجرا بیاورند. داماد معمولاً پیش از جاری‌شدن صیغه عقد، در مراسم حضور نداشت و از طرف وی به یکی از ملاها اختیار تام داده می‌شد تا دختر را به عقد وی

در آورد (هولستر، ۱۳۷۷: ۲۳). روز عروسی، داماد با دوستانش به حمام می‌رفت و خانواده عروس در بقچه‌ای برای داماد لباس نو می‌فرستادند (دالمانی، ۱۳۷۸: ۳۷۰؛ پولاک، ۱۳۶۸: ۳۷). در روز عقدکنان، داماد با پدر و مادرش و یک آخوند به منزل عروس می‌رفت. آخوند از عروس که در اتاق مجاور پشت پرده زنبوری نشسته و از نظرها پنهان بود، می‌پرسید مردی را که در مقابل خود می‌بیند به شوهری قبول می‌کند. پس از دریافت جواب مثبت همین سؤال را از داماد می‌پرسید؛ با این تفاوت که داماد شخصی را که با او راضی به ازدواج است، نمی‌بیند. پس از قبول کردن داماد، آخوند به خواندن ادعیه خواص زناشویی می‌پرداخت و به این ترتیب تشریفات به پایان می‌رسید (دروویل، ۱۳۷۰: ۱۰۹). مجلس زنان و مردان از هم جدا بود و فقط ملا به قسمت زنانه -آستانه اتاقی که در آن عروس و مهمانان حضور داشتند- می‌رفت. ملا چند مرتبه از عروس سؤال می‌پرسید که شرایط ازدواج را قبول دارد یا خیر. معمولاً عروس بنا بر آداب و رسوم بعد از چند بار سؤال، پاسخ می‌داد و در پی آن شور و هیجان و شادی در مجلس برمی‌خاست. ملا این بار به قسمت مردانه برمی‌گشت تا همراه با ملایی که نمایندگی داماد را برعهده داشت، صیغه عقد را جاری کند (مستوفی، ۱۳۷۷: ۳۴۴؛ هولستر، ۲۵۳۵: ۲۴). داماد تا شب عروسی نمی‌توانست چهره عروس را ببیند. وی از طریق سخنان دلاله یا مادر و نزدیکانش که ظاهر عروس را توصیف می‌کردند، تصویری از همسر آینده خود را در ذهن مجسم می‌کرد، اما آن‌ها معمولاً شرایط را طوری فراهم می‌کردند که پسر بتواند از بام خانه همسایه نگاه دزدکی به همسر آینده خود بیندازد (ژوبر، ۱۳۴۷: ۲۳۰). گاه دلاله عامل این کار بود و ترتیبی می‌داد که پسر بتواند چهره نامزدش را ببیند؛ بدین گونه که دلاله دختر را به منزل شخصی خود دعوت می‌کرد و در آنجا پسر که پشت پرده یا پنجره‌ای ایستاده بود، دختر را می‌دید (دالمانی، ۱۳۷۸: ۳۶۴). تعدادی از سیاحان از مشکل نداشتن دیدار آزادانه عروس و داماد قبل از عروسی، انتقاد کرده‌اند. بعضی از آن‌ها نارضایتی جوانان و خواست آن‌ها را به منظور ازمیان برداشتن این رسم غلط به نگارش درآورده‌اند (سرن، ۱۳۶۲: ۲۳۷). مراسم عقد در روز سعد و در خانواده دختر برگزار می‌شد. مردم عقیده داشتند ساعت عقدکنان، در خوشبختی و بدبختی زن و شوهر تأثیر زیادی دارد. از این رو باید منجم در تقویم رسمی روز سعد را پیش‌بینی می‌کرد. بنابر اجرای قراردادهایی که به عهده هریک از طرفین بود، از صبح آن روز در خانه عروس مقدمات کارهای عقد شروع می‌شد. پس از اینکه مراحل عقد انجام می‌شد، عقدنامه‌ای نوشته می‌شد که این عقدنامه تنها یک برگه بود و در دست خانواده عروس باقی می‌ماند که شب عروسی با تحویل گرفتن آن، عروس را تسلیم می‌کردند و این نسخه ثانی نداشت و عاقد آن را امضا می‌کرد (شهری، ۱۳۷۱، ج ۳: ۱۰۷)؛ زیرا به ندرت پیش می‌آمد دختر و پسری سواد خواندن و نوشتن داشته باشند که بتوانند پای عقدنامه خود را امضا کنند. به علاوه رسم نبود که جز امضای عاقد،

مهر و امضای دیگری پای کاغذ گذاشته شود و مهر و امضای ملا نیز برای معاملات بزرگ، باغ، ده و مستغلات معتبر بود؛ مگر در صورت وصلت بزرگان که مهر اولیای عروس و داماد و چند ریش سفید خانواده زیر مهر عاقد می خورد (شهری، ۱۳۷۱، ج ۳: ۷۶). بعد از جاری شدن خطبه عقد، داماد به قسمت زنانه می رفت و در کنار عروس می نشست و چنانچه از طبقه مرفه جامعه بود، یک سینی پر از نقل و نبات جلوی او قرار می دادند که وسط آن، سکه هایی از طلا و نقره می گذاشتند. داماد در آینه سر سفره عقد که جلوی عروس می گذاشتند، برای اولین بار چهره همسر خود را می دید. داماد و عروس برای اینکه زندگی شان شیرین باشد، چند شیرینی می خوردند، سپس نقل و نبات و سکه ها را بر سر عروس و داماد می ریختند. (دالمانی، ۱۳۷۸: ۳۶۹؛ مستوفی، ۱۳۷۷: ۴۳۷؛ نجمی، ۱۳۷۰: ۵۰۹). فاصله بین عقد و عروسی، متفاوت و بنا به میل دو خانواده مشخص می شد. در مواردی عروس را بعد از عقد به خانه شوهر می بردند (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۴۸). گاهی چند سال بین دو مراسم فاصله می افتاد، زیرا دخترها و پسرها در سنین پایین به عقد هم درمی آمدند (پناهی، ۱۳۷۱: ۷۲). این روز با جشن و سرور زیادی همراه بود و نوازندگان و رقاصان زیادی مجلس را گرم می کردند (دیولافو، ۱۳۳۲: ۶۷۰؛ پروگش، ۱۳۶۸: ۲۰۳). عصر همان روز یا اوایل شب چند نفر از خانه داماد برای بردن عروس می آمدند. تعدادی از دوستان و خویشاوندان خانواده عروس نیز عروس را تا خانه داماد همراهی می کردند. طرفی، همراه داماد تعدادی از دوستانش با ساز و دهل به استقبال عروس حرکت می کردند. وقتی دو طرف به هم می رسیدند، چند تیر هوایی شلیک می شد و آتش بازی راه می انداختند (دالمانی، ۱۳۷۸: ۳۷۲)، (لیدی شل، ۱۳۶۲: ۸۶). در این نقاشی ها مجلس سفره عقد، جدا بودن مراسم عقد در زنان و مردان، مراسم بله گفتن عروس و صیغه عقد، بردن عروس توسط خانواده شوهر و استقبال داماد و خانواده و مراسم آتش بازی در تصاویر دیده می شود که با موارد ذکر شده در این تصاویر قابل تطبیق است.

نسخه خطی ازدواج ایرانی در دوره قاجار در حراج بونامز

در این بخش به مطالعه نسخه خطی نقاشی قاجار با موضوع مراسم ازدواج ایرانی پرداخته می شود که در مجموعه بونامز انگلستان نگهداری می شود و دارای شش مجلس است که مراسم ازدواج ایرانی را به صورت تصویری نشان می دهد؛ هر چند ممکن است این تصاویر بیشتر بوده یا از بین رفته باشد. نوع نقاشی این مجموعه با دو نقاشی مجموعه خلیلی شباهت دارد. در این مجالس، ابعاد هر تصویر ۹۵ در ۲۷۰ میلی متر و سه کتیبه است، بالای هر صفحه با اشعاری از حافظ و سعدی و در میانه کتیبه عنوانی برای مجالس نقاشی ذکر شده است. در پایین هر صفحه سه کتیبه قرار دارد که خالی هستند. نقاشی ها در امتداد یکدیگر داستان ازدواج سنتی

ایرانی را روایت می‌کند. ترکیب‌بندی آثار، پوشش شخصیت‌ها، جایگاه و طبقه اجتماعی افراد را نشان می‌دهد. لباس زنان و مردان سنتی دوران قاجار است و ظاهر افراد نشان می‌دهد از تمکن مالی برخوردار بوده‌اند. مطالعه ظاهری این شش مجلس نشان می‌دهد مجالس نقاشی، دارای پیوند ظاهری، پوشش قاجاری، خوشنویسی در ترکیب‌بندی و تزئینات آثار هستند که نشان از یک مجموعه پیوسته دارند. در این مجالس، عنوان هر مجلس در قاب‌بندی وسط تصویر در هر نگاره، به شناسایی مراسم، افراد و انعکاس هنر و فرهنگ ایرانی ازدواج به‌عنوان یک سنت ایرانی، می‌پردازد و قراردادهای تصویری به‌کاررفته در داستان، مضامین عاشقانه نگاره‌ها را تکمیل می‌کند. این نقاشی‌ها با مطالبی که در بخش قبل در مورد مراسم ازدواج و سنت‌های آن در دوره قاجار توضیح داده شد، تطبیق داده می‌شود. «این مجموعه ۶ نقاشی جدا بوده که با آبرنگ و روی کاغذ معمولی نقاشی شده است و هنرمند آن ناشناس بوده و اطلاعی از نام او در دسترس نیست. هر نقاشی دارای سه کتیبه در بالای تصویر است که به خط نستعلیق سیاه بر روی زمینه طلا و نقره کار شده است، سه کادر پایین صفحه خالی است و اطراف آن با لچک‌های گلدار نقاشی شده است. این شش نقاشی جذاب، آیین‌ها و مراسم ازدواج در دوران قاجار را نشان می‌دهد. این مجموعه مراسم رسمی ازدواج در ایران، آداب و رسوم و پوشش، ظروف، منسوجات، کاشی‌کاری و نقوش روی دیوارهای داخلی، و آنچه در زندگی مردم قاجار مرسوم بوده است، بازتاب می‌دهد. در مجموعه خلیلی، آینه‌ای از تاریخ مشابه با این آثار به شماره ۲۳۹ وجود دارد. این آینه دارای دو صحنه است که شباهت چشمگیری به نقاشی ۵-۶ دارد (به‌علت داشتن صحنه غیراخلاقی، قابل قراردادن در این پژوهش نیست) که امکان دارد کار یک هنرمند باشد. همچنین از این مجموعه ممکن است نقاشی‌های بیشتری وجود داشته باشد که اکنون در دسترس نیست. نوشته‌ها در بالای هر مجلس از راست به چپ ابیاتی از حافظ و سعدی مرتبط با موضوع نقاشی نوشته شده و در وسط، اسم هر مجلس نقاشی توضیح داده شده است و سه مورد از آن‌ها دارای نوشته ریزتری «به سنت ایرانی» است که در زیر نوشته اصلی نوشته شده است» (۳-۴-۵). [/https://www.bonhams.com/auctions/24624/lot/88](https://www.bonhams.com/auctions/24624/lot/88)

مجلس اول: خواستگاری و مهربرون

تصویر ۱. مجلس اول: قباله نویسی، نسخه نقاشی ازدواج قاجار، url1

این مجلس، مهربران است که شامل توافق دو خانواده درمورد میزان مهریه و شیربها، جهیزیه، تاریخ عقد و این موارد است که بین افراد مذکر دو خانواده دیده و روی کاغذی نوشته می‌شود. چنانکه در این تصویر دیده می‌شود، دو طرف در سمت راست و چپ تصویر نشسته‌اند و در وسط فردی با لباس سبز دیده می‌شود که احتمالاً ملای مجلس و سیدی است که با لباس سبز نشان داده شده است. سمت چپ، خانواده داماد هستند و داماد با لباس زرد و مشخص در وسط نشان داده شده است. در پشت تصویر، خدمه به حالت ایستاده نمایش داده شده‌اند که یکی از آن‌ها سینی با کله‌قند در دست دارد. در فضای پشت تصویر، باغ و ستون‌هایی دیده می‌شود. کف زمین از کاشی ابروباد قاجار دیده می‌شود که در نقاشی‌های صنایع‌الملک نیز استفاده شده است. این نوع کاشی در نقاشی‌های دوره قاجار دیده می‌شود. کاشی سفید و آبی به کاشی ابری معروف است. جلوی افراد نشسته و درحال بحث، پنج سینی دیده می‌شود که روی هر کدام از آن‌ها دو کله‌قند دیده می‌شود که نماد ازدواج و زوجیت است. بیشتر نمادهای به‌کاررفته در این مجموعه نقاشی به‌صورت زوج به کار رفته است؛ مانند دو کله‌قند، دو گلدان، دو چراغ و... فرش روی زمین قرمز رنگ و منقوش است. ستون‌های بنا، سنگی، منقوش و با پرده‌هایی در بالای ستون به رنگ قرمز جمع شده است. چهار طرف تصویر با لچک‌های گل روی زمینه سیاه پر شده است که تا آخرین مجلس این طرح تزئینی تکرار می‌شود. ملای

سبزهپوش که نمادی از سیدهای اولاد پیغمبر است، در کانون تصویر مهم‌ترین نقطه در مرکز تصویر قرار دارد. در اطراف تصویر بالا و پایین کادر، سه ردیف حاشیه تزئینی دیده می‌شود که در قسمت بالا دارای نوشته است: در دو طرف این شعر از حافظ:

سرود مجلس انس است و دوستان جمع‌اند *وان یکاد بخوانید و در فراز کنید*

و در کتیبه وسط، عنوان مجلس نوشته شده: مجلس قباله‌نوشتن محرر در حضور مجتهد و اشخاص مشوقه و آوردن شیرینی، رسم مهربران. محتوای شعر می‌گوید: مجلس شادی است و چشم بد از این مجلس به دور باد.

جدول ۱. مطالعه ویژگی‌های ساختاری تصویر

خانواده عروس	خانواده داماد	سینی کله‌قند	داماد	لچک حاشیه	عاقد	فضای بیرون
						
پنج نفر، دو خدمتکار یکی در حال پذیرایی سینی به دست، یکی ایستاده	چهار نفر یک خدمتکار دست‌به‌سینه	پنج سینی کله‌قند یکی در حال ورود به مجلس	متفاوت با باقی افراد پیراهن زرد	تزیین گل روی حاشیه سیاه	مشخص با لباس سبز در وسط مجلس	دو گلدان و فضای سبز و آرام
پدر عروس در حال مذاکره و نوشتن سیاهه	پدر داماد در حال بحث	همه کله‌قندها زوج و نمادی از ازدواج	لباس زرد داماد به‌عنوان درخشش مجلس	استفاده از حاشیه برای جداکردن مجلس و کتیبه، نمادی از شادی و سبزی	لباس سبز نمادی از روحانیت و معنویت	سبز و آرام و دو گلدان کنار هم نماد عروس و داماد

منبع: نگارنده

این موارد در جدول ۱ جمع‌بندی می‌شود.

مجلس دوم: آمدن داماد به مجلس زنانه

تصویر ۲. مجلس دوم: آمدن داماد به دست‌بوس مادرزن، نسخه نقاشی ازدواج قاجار، url1

در مجلس دوم چنانکه دیده می‌شود، در سمت راست تصویر، خانواده داماد و در سمت چپ، خانواده عروس قرار دارند. در مرکز تصویر، داماد به پشتی تکیه داده است و در کنار او عروس دیده می‌شود که با حجب و حیا و خجالت روی خود را از داماد پوشانده است. در پشت عروس و داماد، غلام سیاهی قلیانی آماده برای داماد نگه داشته است. برای نشان دادن مادر عروس و داماد، جلوی آن‌ها قلیانی گذاشته شده که هر دو در حال کشیدن هستند. جلوی عروس و داماد در مرکز تصویر سینی خوراکی‌ها نشان داده شده است. در تصویر سمت راست زن جوانی به زن پیر مجلس اشاره می‌کند که چنانکه ذکر شد، این فرد دلاله است. لباس دلاله و چارقند عروس سبز است که به نوعی از لحاظ رنگی نیز براین امر تأکید می‌کند. کف زمین در هر طرف، طرح کاشی ابروباد دیده می‌شود و روی زمین، فرشی با گل و جزئیات پهن شده است. چهار طرف لچک دارای نقوش گل روی حاشیه سیاه است. ستون‌ها در این تصویر منقوش، ولی به رنگ سبز است. در این تصویر داماد به عروس می‌نگرد و همه حاضران به عروس و داماد خیره شده‌اند. در کتیبه بالای تصویر نوشته شده است:

خوش آمدی و خوش آمد مرا ز آمدنت مرا زجان گرامی فدای هر قدمت

دو بیت شعر در میانه و اسم مجلس در وسط ذکر شده است: مجلس آمدن داماد به رسم دست‌بوس به خانۀ مادرزن و صحبت‌کردن با هم. محتوای شعر نشان می‌دهد عروس پسندیده شده است.

جدول ۲. مطالعه جزئیات تصویر

خانواده عروس	خانواده داماد	عروس	داماد	سینی خوراکی	دلاله	غلام سیاه
						
خانواده عروس چهار نفر و غلام سیاه (خواجه) به‌عنوان تنها فرد مذکر تصویر به‌غیر از داماد	خانواده داماد پنج نفر و دلاله به‌عنوان معرف عروس	در وسط تصویر در سمت چپ کنار خانواده با روی گرفته شده	قرار گرفتن داماد در مرکز تصویر قرار دارد و پشت به قلیان با آسودگی در حال کشیدن قلیان	در وسط تصویر	دلاله به‌عنوان معرف عروس	غلام سیاه قلیان به دست ایستاده پشت عروس
گذاشتن قلیان جلوی مادر عروس، برای مشخص شدن نقش وی	گذاشتن قلیان جلوی مادر داماد برای مشخص شدن نقش وی	عروس با روسری سبز نماد باروری	داماد با لباس قرمز با تأکید در وسط کادر و نقطه کانونی تصویر	نقاشی شده به‌صورت نمادین	استفاده از رنگ سبز به‌عنوان نماد معنویت	نماد خدمت به خاندان عروس

منبع: نگارنده

در بخش بعدی مطالب ذکر شده در جدول ۲ در تصویر مشخص شده است. از لحاظ چیدمان خانواده عروس و داماد، مجلس دوم تقریباً با مجلس اول مشابهت دارد. عروس و داماد در کانون تصویر قرار دارند و داماد در مجلس قبل، خیلی راحت‌تر و با دستی در پشت پستی، به نشانه آرامش و راحتی، در تصویر نقاشی شده است. همچنین عروس با خجالت

روی خود را گرفته است و همه افراد تصویر به زوج جوان می‌نگرند. زن جوانی به دلالت که در سمت راست تصویر قرار دارد، اشاره کرده است. کانون تصویر و نقطه مرکزی تصویر، مهم‌ترین بخش نقاشی است و افراد مهم در آن نقاشی می‌شوند. در اینجا در نقطه کانونی تصویر، داماد قرار دارد.

مجلس سوم: مجلس دست‌به‌دست‌دادن عروس و داماد

تصویر ۳. مجلس سوم: دست‌به‌دست‌دادن عروس داماد در محضر بزرگان، url1

در مجلس سوم چنانکه دیده می‌شود جشن است و مهمانان در دو طرف مجلس نشسته‌اند و زنان و کودکانی در تصویر دیده می‌شوند که در حال رقص و دف‌زدن هستند. احتمالاً این مجلس، مجلس حنابندان است. کودکانی که در تصویر جشن نشان داده شده‌اند، یک دختر و پسر خردسال هستند. پسر دیگری در سمت چپ تصویر قرار دارد که احتمالاً بالغ نشده و اجازه حضور در مجلس زنانه را داشته و در پایین مجلس نیز شمع‌هایی برای روشنایی به زیبایی نشان داده شده است. تعداد پیکره‌های این مجلس زیاد هستند و زنان در اندرونی در حال رقص و شادی نمایش داده می‌شوند. آرایش مو، لباس و رنگ‌بندی اثر بسیار زیبا و دلنشین است. دلالت با لباسی آبی‌رنگ نمایش داده شده که کوزه‌ای در دست دارد. سه مرد جوان در تصویر دیده می‌شوند که احتمالاً برادران و محارم عروس هستند و در صحنه حضور دارند و بر این امر تأکید دارد که عروس دست درگردن یار بوده و این ازدواج با اجازه پدر و برادران و بزرگان او انجام

شده است و موردی ندارد. مردان در سمت چپ تصویر به حالت ایستاده قرار دارند که در تصاویر قبلی خانواده عروس نشسته بودند. یک نفر در سمت چپ روی خود را از داماد گرفته است و دو کودک در تصویر دیده می‌شوند. ستون‌های سفید منقوش و کاشی‌های ابرو باد در کف است و فرش با نقش و نگار در زمین پهن شده است. در کتیبه بالای تصویر، دو بیت از اشعار سعدی به شماره ۴۶۳ به چشم می‌خورد و در وسط کتیبه نوشته شده است: مجلس دست‌به‌دست و داماد با جمع‌بودن زنان در مجلس و پایین آن با خط ریز «رسم ایرانی» نوشته است. در مطالعه هندسه ایرانی، تصویر عروس و داماد در نقطه کانونی تصویر قرار دارند.

چه خوش بود دو دلارام دست در گردن به هم نشستن و حلوی آشتی خوردن

جدول ۳. مطالعات جزئیات تصویر

مهمانان زن	مردان	دلاله	کودکان	عروس و داماد	زنی در حال رقص	زنی در حال نواختن	سینی خوراکی	شمع
								
زنان در حالت نشسته با لباس‌های رنگین و آرایش‌های موی زیبا در دو طرف تصویر	مردان دو مورد در تصویر	مرکز تصویر پایین پای عروس و داماد	در دو طرف تصویر ۳	دست در گردن و کنار هم	زنی در حال رقص و شادی در راست	در حال نواختن دف یا دایره در چپ	مانند مجالس قبل در کانون تصویر	در قسمت‌های پایین نقاشی
مجلس زنانه و حضور زنان و کودکان	نماد تأیید مراسم و محرمیت	نماد واسطه ازدواج	حضور همه افراد	نماد عشق و محبت	شادی	نماد شادی	احتمالاً ظرف حنا برای دست عروس	نماد شادی و روشنایی

در بخش بعدی، مطالب ذکر شده در جدول ۳ در تصویر مشخص شده است.

مجلس چهارم: عقد و عروسی

تصویر ۴. مجلس چهارم: برگزاری مجلس عقد، url1

مجلس چهارم: عقد و عروسی

این مجلس دارای دو بخش است و با یک خط مانند دیوار، بخش زنانه و مردانه از هم جدا شده است و نشان می‌دهد عاقد در اتاق دیگری از عروس سؤال می‌کند و در حال خواندن صیغه محرمیت است. در این تصویر، دلاله و کودکان حضور ندارند و فقط افراد نزدیک عروس و داماد حضور دارند. گویا این افراد در بالکن کنار اتاق حضور دارند؛ زیرا پله‌های تصویر به سمت حیاط اشاره دارد و دیوارهای آجری پلکان مشخص است. کف زمین کاشی ابرو باد دارد. در سمت چپ تصویر، داماد، پدر عروس، پدر داماد و ملای عاقد مجلس با لباس سبز رنگ دیده می‌شوند. ملا کتابی در دست دارد (قرآن) و انگشت او به عدد ۲ اشاره دارد و احتمالاً به این معنا است که صیغه را برای بار دوم خوانده است. در دست مردی که احتمالاً از خانواده داماد است، سکه‌ای به عنوان زیرلفظی دیده می‌شود تا به عروس بدهد و تصویر داماد که خندان است. در مجلس زنانه، عروس کنار سفره نشسته است، همه زن‌ها جوان هستند و با لباس‌های رنگین و منقوش خود، پارچه عقد را نگه داشته‌اند و زنی در وسط قند می‌سابد تا عروس و داماد خوشبخت و

سعادت‌مند شوند. در سفره‌ای که روی زمین پهن شده، شمع، آینه و ظروفی دیده می‌شود که این اشیای نمادین سفره عقد ایرانی به‌عنوان نمادی از خوشبختی نشان داده شده است. در پایین سفره، تصویر دو زن دیده می‌شود که احتمالاً در حال گفتن «عروس برای بردن گل و گلاب رفته است» هستند و یکی از آن‌ها برای کشیدن کل، جلوی دهان خود را پوشانده است که صدایش برای نامحرم مشخص نباشد. در هندسه این بخش، عروس کانون مرکزی تصویر است.

در کتیبه، بالای تصویر نوشته شده است:

به شیرینی بگفت آن ماه رخسار
دادم دل به آن یاروفادار

در کتیبه مرکزی؛ مجلس عقد و اقرار شنیدن مجتهد از عروس و حاضر بودن پدر و برادر عروس (رسم ایرانی)

جدول ۴. مطالعه جزئیات تصویر

بخش مردانه	بخش زنانه	عروس	داماد	ملا	سفره عقد
					
داماد و احتمالاً برادر عروس و پدر عروس و ملا در حیاط برای خواندن صیغه عقد	زنان دارای لباس‌های رنگین و آرایش‌های موی زیبا و روسری و تور در تصویر در کنار سفره عقد و عروس	مرکز تصویر کنار سفره	کنار مردان برای اجرای عقد	دست در گردن و کنار هم	زنی در حال رقص و شادی در راست
ازدواج، با اجازه پدر و خانواده عروس	نماد زنانگی	نماد زنانگی	نماد مردانگی	با لباس سبز نماد روحانیت و معنویت	اشیای نمادین خوشبختی

در بخش بعدی، مطالب ذکر شده در جدول ۴ در تصویر مشخص شده است.

مجلس پنجم: مجلس آمدن زنان از خانه داماد به خانه عروس به جهت بردن عروس

تصویر ۵. مجلس پنجم؛ برگزاری مجلس عقد، url1

این مجلس تنها مجلسی است که هیچ مردی اجازه ورود به آن را ندارد و همه پیکره‌های نقاشی زن هستند. مانند مجالس پیشین، خانواده داماد در سمت راست با چادر آبی و روبنده‌های بالازده سفید دیده می‌شوند. در سمت چپ، خانواده عروس با روسری و لباس داخل خانه نقاشی شده‌اند و عروس روبه‌روی مادرشوهرش نشسته است و دست مادرشوهرش روی سر او قرار دارد که این نشانه مهر و ملامت است. دلاله نیز در سمت راست، در گوشه تصویر نقاشی شده است. رنگ غالب برای خانواده داماد در این تصویر، آبی و برای خانواده عروس، سبز است. لباس عروس نیز آبی و به این معنا است که به این طایفه تعلق دارد. در این تصویر، سینی و وسایل پذیرایی دیده نمی‌شود و مشخص است که خانواده داماد در شرف رفتن هستند و قصد دارند تازه‌عروس را به خانه همسرش ببرند. در نقاشی بعدی زنانی با چادر آبی در کنار عروس دیده می‌شوند و احتمالاً همان زنانی هستند که عروس را با خود آورده‌اند و داماد برای استقبال از آنان، با مردانی در صحنه تصویر شده است. کف زمین با کاشی‌های ابروباد و فرش قرمزی مفروش است. مانند مجالس پیشین، ستون‌ها منقوش، پرده‌های قرمز کنار رفته است و باغ با

آسمانی آبی دیده می‌شود. مرکز تصویر که همیشه مهم‌ترین شخصیت در آن نقاشی می‌شود، بین عروس و مادر داماد تقسیم شده است. در این تصویر دو دایره اصلی وجود دارد: دایره خانواده داماد در سمت راست، دایره خانواده عروس در سمت چپ. مادر داماد به نوعی در حال خارج کردن عروس از دایره خانواده خود و وارد کردن وی به دایره خانواده داماد است. دلاله نیز خارج از حلقه خانواده داماد نشان داده شده است. عروس و مادر داماد در کانون تصویر قرار دارند. در کتیبه دو بیت شعر با این مضمون دیده می‌شود:

برخیز تا به جانب بستان کنیم روی ریزیم می به ساغر و گل را کنیم بوی

در مرکز: مجلس آمدن جماعت زنان از خانه داماد به خانه عروس به جهت بردن عروس

جدول ۵. مطالعه جزئیات تصویر

خانواده عروس	خانواده داماد	عروس	مادر داماد	دلاله	دو سرو باغ
					
با لباس منزل و رنگارنگ زنی با روسری روگرفته	با لباس بیرون از منزل و چادر آبی و روبنده سفید	با لباس منزل سربه‌زیر و خجالتی	با چادر دست بر سر عروس به نشانهٔ ملامت	در میان خانواده و داماد	دو سرو سبز بلند در باغ
نماد زنانگی و خانواده	نماد زنانگی و خانواده	نماد حجب و حیا، و زنانگی	نمادی از داماد	نماد واسطه	نماد زوجیت و خوشبختی

منبع: نگارنده

در بخش بعدی، مطالب ذکر شده در جدول ۵ در تصویر مشخص شده است.

مجلس ششم: مجلس عروسی و به پیشواز نمودن داماد عروس را و آتش بازی نمودن جلوی آن‌ها

تصویر ۶. مجلس ششم: مجلس شب عروسی، رفتن عروس به خانه داماد، url1

این تصویر که ظاهراً آخرین تصویر مجموعه عروسی است، باز به دو بخش روبه‌روی هم تقسیم می‌شود که در آن زنان و مردان در تصویر کنار هم دیده می‌شوند. بالای دیوار افرادی را نشان می‌دهد که روی بام آمده‌اند و از فراز آسمانی که شب است، عروس‌کشان را تماشا می‌کنند. خانواده داماد در سمت راست با چراغ و شمع در دست به عروس و همراهان آمده‌اند. زنانی با چادر آبی عروس را همراهی می‌کنند که احتمالاً همان زنانی هستند که در نقاشی قبلی برای بردن عروس آمده‌اند. در سمت راست دو اسب دیده می‌شود که یکی از آن‌ها داماد را حمل می‌کند. در مرکز تصویر سه نفر در حال آتش‌بازی هستند و در سمت چپ خانواده عروس با شمع و چراغ، مردان در جلو و زنان در عقب سوار بر اسب با روینده تصویر شده‌اند. عروس روی صورتش روینده توری دارد که او را از سایرین متمایز می‌کند. در انتهای تصویر زنی روینده را بالا زده و دزدانه صحنه را تماشا می‌کند. این تصویر نقطه کانونی و مرکزی ندارد. در کتیبه، شعری از حافظ مجلس را زینت می‌بخشد به این مضمون:

ای عروس هنر از بخت شکایت منما حجله حسن بیارای که داماد آمد

در مرکز: مجلس عروسی و پیشواز نمودن داماد عروس را و آتش‌بازی نمودن جلوی آن‌ها.

جدول ۶. مطالعه جزئیات تصویر

خانواده عروس	خانواده داماد	عروس	داماد	افراد روی دیوار	فردی که روبنده بالا زده	شمع و چراغ
						
مردان در جلو و زنان در عقب	فقط مردان حضور دارند	عروس پوشیده با توری روی روبنده	داماد سوار بر اسب سفید	افراد در دوردست	فردی در گوشه تصویر زن بی‌روبنده	دو چراغ و شمع در دست افراد
نماد تأیید ازدواج و حمایت خانواده	نماد خانواده	نماد زنانگی	نماد مردانگی	نماد شاهد	نماد شاهد	نماد روشنایی

منبع: نگارنده

در بخش بعدی، مطالب ذکر شده در جدول ۶ در تصویر مشخص شده است.

مطالعه تحلیلی مراسم ازدواج در نسخه ایرانی قاجار

با توجه به آنچه بیان شد، مشخص می‌شود ازدواج ایرانی در دوره قاجار دارای آداب و رسوم متعددی است با نام‌ها و مراسم‌های متفاوتی که در این مجموعه با عنوان و تصویر و نشانه‌هایی به کاررفته در تصویر نمایش داده شده‌اند. در هر شش مجلس نقاشی، سبک نقاشی مشابه است و دستاوردهای فرهنگی هنری به کاررفته در مراسم را نشان می‌دهد. مطالعه ظاهری و ویژگی‌های بصری این شش مجلس نقاشی نشان می‌دهد مجالس دارای پیوند ظاهری، پوشش زنان و مردان متأثر از دوره قاجار، خوشنویسی اشعار و پیوند هنر و ادبیات در ترکیب‌بندی آثار دارند که نشان از یک مجموعه پیوسته دارد و احتمالاً نقاشی و خوشنویسی‌ها کار یک فرد مشخص بوده و تغییری نداشته است. پیوستگی بصری در همه تصاویر قابل تشخیص است. در این مجالس، عنوان هر مجلس در قاب‌بندی وسط تصویر در هر نگاره، به شناسایی مراسم، افراد و انعکاس هنر و فرهنگ ایرانی امر ازدواج به عنوان یک سنت ایرانی می‌پردازد و قراردادهای تصویری مشخصی را با توجه به هر داستان به کار برده است. مضامین عاشقانه، اشعار و عنوان هر مجلس معنای نگاره‌ها را تکمیل می‌کند. این نقاشی‌ها با مطالبی که در بخش قبل درمورد

مراسم ازدواج و سنت‌های آن در دوره قاجار توضیح داده شد کاملاً مطابقت دارد و به صورت تصویری آن را نمایش می‌دهد. برای بررسی دقیق‌تر این موارد، در جدول ۷ به ویژگی، قالب معنایی، علائم و نشانه‌ها، و تناسب نقاشی و محتوای ادبی انتخاب شده پرداخته می‌شود. به تنوع و خلاقیت در نمایش هر مجلس نقاشی، تناسب تجسمی و زیبایی‌شناسی هر تصویر از منظر به کاربرد اصول و قواعد تجسمی، تناسب محتوا با قاب‌بندی و عناصر به کاررفته در تصویر از انتخاب نوع حاشیه و تزئینات پرداخته می‌شود تا از این طریق مقایسه‌ای دقیق‌تر در این مقوله صورت گیرد. این تصاویر بازتاب سنت و فرهنگ ایرانی در ازدواج ایرانی است که با المان‌های ایرانی نقاشی شده است و فضای اجتماعی دوره قاجار را بازتاب می‌دهد.

جدول ۷. مطالعه ویژگی‌های نسخه ازدواج قاجاری

عنوان مجلس	نمایش سنت ایرانی	علائم و نشانه‌ها	عروسی	بازتاب سنت ایرانی	عروس و داماد	تناسب تجسمی	تصویر
۱. خواستگار و مهربرون	مهربرون قباله‌نوشتن	کله‌قندها ی زوج	دارد	دارد	ندارد	دارد	
۲. آمدن داماد به زنانه	دست‌بهد ست دادن عروس داماد	آب آینه و چراغ	دارد	دارد	دارد	دارد	
۳. دست‌بهد ست دادن عروس داماد	آمدن داماد به خانه مادرزن و صحبت با عروس	قلیان پذیرایی با غذای ایرانی	دارد	دارد	دارد	دارد	
۴. عقد و عروسی	مجلس عقد ایرانی	سفره عقد ایرانی	دارد	دارد	دارد	دارد	

عنوان مجلس	نمایش سنت ایرانی	علائم و نشانه‌ها	نقش	نقش	بازتاب سنت ایرانی	عروس و داماد	تناسب تجسمی	تصویر
۵. بردن عروس به خانه داماد	آمدن زنان برای بردن عروس به خانه داماد	-	دارد	دارد	بردن عروس توسط خانواده داماد	عروس	دارد	
۶. پیشواز داماد از عروس	استقبال خانواده داماد از عروس برای خانه جدید	آتش‌بازی با چراغ	دارد	دارد	استقبال از عروس توسط خاندان داماد	داماد	دارد	

منبع: نگارنده

آنچه در جدول ۸ جمع‌بندی می‌شود، مشخص می‌کند رابطه شعر و ادبیات و تصاویری که برای نقاشی انتخاب شده که با توجه به تصویر انتخاب و با اشعاری از حافظ و سعدی، تزیین و در کتیبه‌هایی در قسمت فقط بالای تصویر نوشته شده است. یک بیت شعر مرتبط با تصویر در کتیبه وسط عنوان مجلس با خط نستعلیق به رنگ سیاه نوشته شده است. جدول ۹ به کتیبه‌ها و اشعار اشاره دارد.

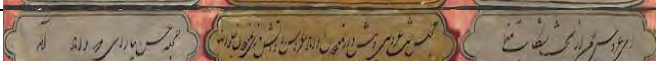
جدول ۸. مطالعه نوشتار در مجالس مختلف عروسی قاجاری

عنوان مجلس	متن عنوان در وسط	شعر راست	شعر چپ	رسم ایرانی در وسط	شاعر
۱: خواستگاری و مهربرون	مجلس قباله نوشتن محرر در حضور مجتهد و اشخاص و آوردن شیرینی	سرود مجلس انس است و دوستان جمع‌اند	و ان یکاد بخوانید و در فراز کنید	دارد	حافظ
۲. آمدن داماد به مجلس زنانه	مجلس آمدن داماد به رسم دست‌بوس به خانه مادرزن و صحبت داشتن با یکدیگر	خوش آمدی و خوش آمد مرا ز آمدنت	مرا ز جان گرامی فدای هر قدمت	ندارد	جامی

عنوان مجلس	متن عنوان در وسط	شعر راست	شعر چپ	رسم ایرانی در وسط	شاعر
۳: دست به دست دادن عروس داماد	مجلس دست به دست دادن عروس و داماد و جمع بودن زنان در مجلس	چه خوش بودی دلارام دست در گردن	به هم نشستن و حلوا آشتی خوردن	دارد	سعدی
۴: عقد و عروسی	مجلس عقد و اقرار شنیدن مجتهد از عروس و حاضر بودن پدر و برادر عروس	به شیرینی بگفت آن ماه رخسار	در دام جان با آن یار وفادار	دارد	؟
۵: بردن عروس به خانه داماد	مجلس آمدن جماعت زنان از خانه داماد به خانه عروس به جهت بردن عروس	برخیز تا به جانب بستان کنیم روی	ریزیم می را به ساغر و گل را کنیم بوی	ندارد	؟
۶: پیشواز داماد از عروس	مجلس شب عروسی و پیشواز نمودن داماد از عروس و آتش بازی نمودن جلوی آنها	ای عروس هنر از بخت شکایت نما	حجله حسن بیارای که داماد آمد	ندارد	حافظ

منبع: نگارنده

جدول ۹. مطالعه خط در بالای هر شش مجلس قاجاری

نام مجلس	خط	تصویر
یک	نستعلیق	
دو	نستعلیق	
سه	نستعلیق	
چهار	نستعلیق	
پنج	نستعلیق	
شش	نستعلیق	

منبع: نگارنده

نتیجه‌گیری

آثار هنری در دوران قاجار دارای معیارهای زیبایی‌شناسی این دوران هستند و شرایط و آداب‌ورسوم اجتماعی را در هنرهای تجسمی بازتاب می‌دهند. آداب‌ورسوم ازدواج ایرانی را می‌توان در شش مجلس نقاشی‌شده با آبرنگ در مجموعه بونامز مشاهده کرد. ویژگی‌های به‌کاررفته در این نقاشی‌ها متأثر از شرایط اجتماعی، آداب‌ورسوم و پوشش زنان و مردان در این دوره است و به‌عنوان سندی تصویری از ازدواج، در این دوران الهام گرفته شده است. در این آثار، پیوند بین ادبیات و تصویر دیده می‌شود و با اشعاری مرتبط تزئین شده است. به‌طور کلی می‌توان گفت این آثار از نظر فرم، اجرا و کیفیت زیبایی‌شناسانه، متأثر از نقاشی دوران قاجار است و به‌صورت تصویری، ازدواج ایرانی و مراحل آن را در تصاویر نشان داده است. در این تصاویر، اشیا و ترکیب‌بندی و موارد به‌کاررفته در نقاشی نمادین و تمثیلی، به‌موضوع ازدواج ایرانی اشاره داشته و آن را به تصویر کشیده است. این نقاشی‌ها با مطالب تاریخی درمورد مراسم ازدواج و سنت‌های آن در دوره قاجار مطابقت دارد و مراسم ازدواج ایرانی را به‌صورت تصویری نشان داده است. همچنین تنها نسخه ایرانی است که تاکنون درباره آن پژوهشی صورت نگرفته و به‌عنوان یک سند مصور نادر درمورد آیین و آداب‌ورسوم ازدواج در دوره قاجار مهم است.

منابع

- بروگش، هاینریش (۱۳۶۷). *سفری به دربار صاحبقران*. ترجمه حسین کردبچه. جلد دوم. تهران: اطلاعات.
- پولاک، یاکوب ادروارد (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک و ایرانیان*. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی.
- پناهی، فرشته (۱۳۷۱). *زن ایرانی در سفرنامه‌ها*. تهران: جاجرمی.
- پاتینجر، هنری (۱۳۸۴). *سفرنامه پاتینجر (مسافرت سند و بلوچستان)*. ترجمه شاپور گودرزی. تهران: دهخدا.
- دالمانی، هانری (۱۳۲۵). *سفرنامه از خراسان تا بختیاری*. ترجمه بهرام فره‌وشی. تهران: ابن‌سینا و امیرکبیر.
- دلریش، بشری (۱۳۷۵). *زن در دوره قاجار*. تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.
- دیولافوا، ژان (۱۳۶۴). *سفرنامه مادام دیولافوا، ایران و کلد*. ترجمه بهرام فره‌وشی. تهران: خیام.
- داودی، سمانه و ابطحی، سید علیرضا (۱۳۹۵). بررسی خانواده و ازدواج در دوره قاجار با تکیه بر سفرنامه‌های خارجی. *کنفرانس بین‌المللی شرق‌شناسی، تاریخ و ادبیات پارسی*، دوره اول.
- دروویل، گاسپار (۱۳۴۸). *سفرنامه دروویل*. ترجمه جواد محیی. جلد دوم. تهران: گوتنبرگ.
- دروویل، گاسپار (۱۳۷۰). *سفر در ایران*. ترجمه منوچهر اعتمادمقدم. تهران: شباویز.
- ذاکرزاده، امیرحسین (۱۳۷۳). *سرگذشت تهران: گزیده‌ای از آداب و رسوم مردم تهران*. تهران: قلم.
- ژوبر، پ. امده (۱۳۴۷). *مسافرت در ارمنستان و ایران*. ترجمه علی‌قلی اعتمادمقدم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- سرن، کارلا (۱۳۶۲). *سفرنامه مادام کارلا سرن، آدم‌ها و آیین‌ها در ایران*. ترجمه علی‌اصغر سعیدی. بی‌جا: کتابفروشی زوار.
- شهری، جعفر (۱۳۷۸). *تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم*. جلد اول: زندگی و کسب‌وکار. تهران: دارینه.
- شهری، جعفر (۱۳۶۷). *تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم*. جلد ششم. تهران: مؤسسه رسا.
- طلایی حاتم، زهرا (۱۳۹۳). مراسم ازدواج در عصر قاجار از نگاه سیاحان اروپایی. *فصلنامه تاریخ نو*، ۴(۹)، ۳۷-۵۲.
- فوربزلیث، فرانسیس (۱۳۶۶). *کیش مات (خاطرات مابشر انگلیسی سردار اکرم)*. ترجمه حسین ابوترابیان. تهران: اطلاعات.
- فوروکاوا، توبیوشی (۱۳۸۴). *سفرنامه فوروکاوا*. ترجمه هاشم رجب‌زاده. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کسری، نیلوفر (۱۳۴۶). *زنان در تاریخ معاصر ایران*. تهران: بدرقه جاویدان.
- گوبینو، ژوزف، آرتور (۱۳۶۷). *سفرنامه کنت دوگوبینو سه سال در آسیا ۱۸۵۵-۱۸۵۸*. ترجمه مهدوی. تهران: کتابسرا.

- لیدی شل، مری (۱۳۶۲). *خاطرات لیدی شل همسر وزیر مختار انگلیس در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه*. ترجمه حسین ابوترابیان. تهران: نشر نو.
- مونس‌الدوله و سعدوندیان، سیروس (۱۳۸۰). *خاطرات مونس‌الدوله، ندیمه حرمسرای ناصرالدین‌شاه قاجار*. تهران: زرین.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۷۷). *شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه*. جلد اول. تهران: زوار.
- موزر، هنری (۱۳۵۶). *سفرنامه ترکستان و ایران، گذری درسی‌ای مرکزی*. ترجمه علی گلبن. تهران: سحر.
- منصوربخت، قباد و حسینی، معصومه (۱۳۹۴). *آداب ازدواج ایرانیان در دوره قاجار از منظر سفرنامه‌ها*. فصلنامه خردنامه، ۱۵، ۱۱۷-۱۴۲.
- هولتسر، ارنست (۱۳۵۵). *ایران در یکصد و سیزده سال پیش*. ترجمه محمد عاصمی. تهران: مرکز مردم‌شناسی ایران، وزارت فرهنگ و هنر.
- جیمز ویلس، چالز، دودانگه، جمشید و نیکنام، مهرداد (۱۳۶۶). *تاریخ اجتماعی ایران در عهد قاجاریه*. ترجمه سید عبدالله جمشید. تهران: طلوع.

:url1

<https://www.bonhams.com>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی